

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Leesvoer in den vreemde: Kennis, stichting en vermaak in de late 18e eeuw.

Wal, M.J. van der; Wal M.J. van der

Citation

Wal, M. J. van der. (2017). Leesvoer in den vreemde: Kennis, stichting en vermaak in de late 18e eeuw. In *Lezen in de Lage Landen: Studies over tien eeuwen leescultuur* (pp. 101-107). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56277>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56277>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dit is een DRUKPROEF van het artikel:

Marijke van der Wal, Leesvoer in den vreemde: Kennis, stichting en vermaak in de late 18e eeuw.

De definitieve versie is te vinden in:

Wim van Anrooij & Paul Hoftijzer, *Lezen in de Lage Landen: Studies over tien eeuwen leescultuur*. Hilversum: Verloren 2017, 101-107.

Leesvoer in den vreemde

Kennis, stichting en vermaak in de late achttiende eeuw

MARIJKE VAN DER WAL

Brieven als informatiebron

Wie geïnteresseerd is in de leesgewoonten en leespraktijk in het verleden heeft diverse informatiebronnen tot zijn beschikking. Allereerst geven catalogi en archieven van boekhandelaren en drukkers inzicht in de boekproductie en daarmee indirect in de contemporaine leespraktijk. Berry Dongelmans' kloeke studie over uitgever-boekhandelaar Johannes Immerzeel Jr. laat het belang van dergelijke archieven zien.¹ Het boekenbezit van specifieke personen is af te leiden uit boedelinventarissen en veilingcatalogi. Studies over leesgezelschappen en bibliotheken werpen licht op de leescultuur van verschillende groepen in de samenleving.² Ten slotte is er incidenteel informatie te halen uit egodocumenten zoals dagboeken en brieven. Bij al die bronnen betreft het meestal de leespraktijk in Nederland. In de huidige bijdrage staat de vraag centraal wat we kunnen achterhalen over het lezen van Nederlanders in den vreemde.

Als casus richt ik me op de late achttiende eeuw en ik maak daarbij gebruik van de 'Prize Papers' uit de periode van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783). De 'Prize Papers' zijn afkomstig van door de Engelsen gekaapte Nederlandse schepen. Bij een kaping werden naast zakelijke documenten de privécorrespondentie van de bemanning en alle postzakken aan boord in beslag genomen. Na de rechtsgang, die vereist was om de rechtmatigheid van de kaping te bepalen, bleven alle papieren bewaard in het archief van de High Court of Admiralty (National Archives, Kew). Binnen het Leidse 'Brieven als buit'-onderzoeksprogramma zijn de buitgemaakte privébrieven van onschatbare waarde gebleken voor inzicht in de sociaal-diverse taalgeschiedenis.³ Tegelijkertijd geven deze egodocumenten inblik in het dagelijks leven van afzenders en geadresseerden en blijkt dat daarin kranten, tijdschriften en boeken een rol spelen.⁴

1 B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior (1776-1841)* (Amstelveen: Ernst & Co, 1992).

2 Zie bijvoorbeeld B. de Vries, *Een stad vol lezers: Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen: Vantilt, 2011).

3 Zie <www.brievenalsbuit.nl> (1 juni 2017) en Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal, *Letters as loot. A sociolinguistic approach to seventeenth and eighteenth-century Dutch* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2014).

4 De briefcitaten in dit artikel zijn afkomstig uit ons online onderzoekscorpus (<<http://brievenalsbuit.inl.nl>>) en ons tweede Leidse Brieven als Buit-corpus dat momenteel nog niet online beschikbaar is.

Kranten en tijdschriften

In de bewaard gebleven brieven kunnen we vaak het verlangen naar nieuws over geliefden, familieleden en vrienden lezen. Af en toe is het blikveld van de afwezigen breder, of zij zich nu in Afrika, Azië of het Caraïbisch gebied bevinden. Zo stuurde vader Pieter Gerrit van Spall op 12 oktober 1779 kranten aan zijn zoon Willem, assistent van de West-Indische Compagnie in Elmina op de westkust van Afrika. Het zijn 'de nederduitsche Couranten' van 11 februari tot 8 oktober waaruit Willem 't vaderlandse Nieuws zal konnen vernemen'. Met de bedoeling dat kapitein Gerrit Harmeyjer op zijn thuisreis vanuit Batavia 'wat Hollands niuws' zou kunnen lezen, lieten ook zijn schoonzoon Dirk Middendorp en dochter Johanna hun brief van 1 augustus 1780 vergezeld gaan van kranten. Het lukte Arnoud Willem van Haaften echter niet om samen met brieven ook kranten naar zijn broer Willem in Cochin (India) te verzenden, maar hij voorzag nog een andere gelegenheid om hem 'dit Geringe plaizier' te doen. Specifieke krantentitels zijn hier niet genoemd.

Koopman H. Olivier was wel expliciet toen hij op 15 september 1780 vanuit St. Eustatius zijn vrouw Rachel in Amsterdam ongeduldig aanspoorde om 'de Rotterdamer Nieuwste Courant te zenden en de fransen Leydse'. Rond dezelfde tijd bleef Wernard van Vloten, boekhouder en schrijver in Essequibo, op de hoogte van het 'staats, Land, en kerk Nieuws' omdat hij bij zijn patroon kranten uit het vaderland las en hoopte dat familie en vrienden hem 'Boeksalen, Postryders, en Mercuriussen' – tijdschriften dus – 'als ook de Noord Hollandsche couranten' zouden blijven sturen.⁵ Eerder 'sond gy myn nog cranten comedy post ryders of eenige andere boeken', klaagde Maria Le Jeune vanuit St. Eustatius op 30 januari 1781, maar daar was bij haar zus Margot kennelijk de klad in gekomen.

Boeken in den vreemde

Naar welke boeken er, naast de kranten en tijdschriften, werd uitgekeken zouden we graag weten. Een enkele keer wordt onze nieuwsgierigheid op dit punt bevredigd. De al genoemde Wernard van Vloten bestelde regelmatig boeken bij zijn neef, boekhandelaar J.M. van Vloten in Utrecht. Op 26 september 1780 bedankte hij hem voor de ontvangen boeken en merkte daarbij op dat in Essequibo voordeel was te behalen met werken die 'meest Historisch, Spectoraal [sic], Natuurkundig, en Satyriecq' waren. Dat suggereert dat die boeken niet voor eigen gebruik, maar voor andere lezers ter plekke bestemd waren. Het blijft voor ons niet bij de genretypering, want er is een bestellijstje bij zijn brief gevoegd (afb. 1).

Een deel van zijn bestelling betreft school- en schrijfmateriaal: een 'Figuurlyk ABC Boek' met platen, enige goede schoolboekjes zowel voor beginnende als meer gevor-

⁵ Zie de brief aan zijn zus Sara van 26 september 1780.

tificeerd.⁶ Er zijn historische werken bij zoals Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie*, 21 dln. (Amsterdam: weduwe van Isaak Tirion, 1770²).⁷ Natuurkundig in de zin van de natuur betreffend was J.F. Martinets *Katechismus der Natuur*, 4 dln. (Amsterdam: Johannes Allart, 1777-1779), waarin natuurkennis met **levensbeschouwing** in dialoogvorm werd overgebracht. De tijdschriften (het spectatoriale) zijn goed vertegenwoordigd met onder meer *De christen wysgeer*, *De mensch (ontmaskert)*, *De filosooph*, *De denker*, *De philantrope* en *Het zinryk en schertsend woordenboek*. Van de initiator van het spectatoriale genre, Richard Steele, wilde Van Vloten ook werken ontvangen en dat gold eveneens voor Jacob Campo Weijerman, die in zijn publicaties een treffende representant van het satirische genre is.

Toneelstukken treffen we niet aan op de bestellijst, maar er blijkt wel vraag naar. Op 6 januari 1781 informeerde Johannes de Veer vanaf Curaçao bij zijn zoon Abraham in Amsterdam naar nieuwe toneelstukken, jammer genoeg zonder verdere specificatie. In dezelfde maand was fiscaal L.J.D. van Grovestins niet tevreden met zijn in Rio Demerary gearriveerde boeken en verzocht hij vriend Diderik Otto van Bagge te Warmond hem 'watt aardige & vermaakelikk Romans te besorgen soo Er nog meer boeke van Ludeman syn die syn aardig'. Vermaak had duidelijk Van Grovestins voorkeur en hij las werken die na de dood van Johan Christoffel Ludeman (1683-1757) onder diens naam verschenen, maar de facto van de hand van de veelkleurige auteur Franciscus Lievens Kersteman waren.⁸

In de laat-achttiende-eeuwse brieven vinden we dus enkele aanwijzingen voor de leesvoorkeur van personen die in andere werelddelen verbleven, een leesvoorkeur voor destijds in Nederland populaire geschriften.

Stichtelijke lectuur aan boord

Aan boord van Nederlandse schepen werd ook gelezen. Een geconfisqueerd **administratief** document informeert ons over de stichtelijke lectuur aan boord. De Verenigde Oost-Indische Compagnie administreerde de lading en uitrusting van uitgaande schepen minutieus. Zo waren er voorgedrukte lijsten van benodigdheden (afb.) oft daarvan een voorbeeld, opgesteld op 14 december 1780 en horend bij het schip *De Held Woltemade*.

Behalve schrijfgereedschap zoals ganzenveren ('400 Schaften'), inkt, papier, zegelgaren, zegellak, ouwels, strooizand, pennemessen en een schrijflade staan er scheepsboeken en boeken voor de predikant of ziekentrooster genoemd. De vermelde 'Schult-

⁶ Zie de 'Brief van de Maand', maart 2009, <www.brievenalsbuit.nl> (1 juni 2017).

⁷ Of werd wellicht gedoeld op de verkorte uitgave *Vaderlandsche historie verkort; en by vragen en antwoorden voorgesteld*, die in 1758 (1^e dr.) en 1759 (2^e dr.) bij Isaak Tirion Amsterdam was verschenen?

⁸ Zie het lemma 'Kersteman', in: G.J. van Bork en P.J. Verkruisje, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van Middeleeuwen tot heden* (Weesp: De Haan, 1985), p. 315.

N. 13

Memorie van de Scheeps Kleederen, &c.

mede gegeven op de Reize naar Indië, voor en ten be-

hoeve van de Cajuyt, &c. van 't Schip de Hede Woltemade

met 300 Koppen

Scheeps Kleederen.

20	Mans Bolkvangers	—	—	—	—	10
4	Jongens dito	—	—	—	—	0
14	Mans Wolle Pakken	—	—	—	—	10-10
4	Jongens dito	—	—	—	—	7
20	Mans Linne Pakken	—	—	—	—	2-14
4	Jongens dito	—	—	—	—	1-14
100	Paaren Wolle Koufen, 't paar	—	—	—	—	— 11
20	Paaren Linne dito, 't paar	—	—	—	—	— 9 $\frac{1}{2}$
300	Hemden	—	—	—	—	1-10
120	Paaren Schoenen, 't paar	—	—	—	—	1-16
2	Waakrok <i>key</i>	—	—	—	—	4-2

Scheeps Boeken.

/	Bybel in 4°. in Slooten, gebonden		
/	Catechismus in 4°. idem		
2	Testamenten in 4°. idem		
/	Postil Bnllai in 4°. idem		
/	Practyk der Godzaligheid in 8°. in Hoorn		
2	Christelyke Zeevaart in 8°. in Hoorn		
/	Meditatio Moleri in 12°. in Schaapen		
/	Ars Notariatus in 8°. idem		
/	Schultboeken van 7	Boek	
3	Journaalen van 12	Boek	
2	Journaaltjes van 1	Boek	

Afb. 2 Inventarislijst van het VOC-schip De Hede Woltemade, eerste pagina (National Archives, Kew, HCA 30 719-2).

boeken, Journaalen en Journaaltjes' zijn uiteraard kantoorbepoedigdheden, maar de resterende items zijn boeken. Een bijbel, twee testamenten, een catechismus, alle in quartoformaat, en 165 psalmboeken in het kleine sedecimoformaat (32 met sloten, 133 in schapenleer) zijn de elementaire behoeften voor de godsdienstoefeningen aan boord. De predikant of ziekentrooster had bovendien een eigen bijbel en een psalmboek op noten, beide in quartoformaat.

Daarnaast behoorde tot de inventaris nog een aantal slechts kort aangeduide boeken. Wanneer we die trachten thuis te brengen, stellen we vast dat het, met uitzondering van het notariële handboek *Ars notariatus*, steeds gaat om stichtelijke, veelal piëtistische werken van gezaghebbende protestantse theologen uit de zeventiende eeuw, boeken die geregeld werden herdrukt.⁹ De prekenbundel van Justus Bulaeus (*Postil Bullaei*) en *De practyk der godzaligheid*, Lewis Bayly's uit het Engels vertaalde *The practice of piety*, bevonden zich zowel in de schipperskajuit als in het bezit van de geestelijke. Van de *Christelyke zeevaart*, een populair vademecum voor zeevarenden, waren zelfs twee exemplaren in de kajuit aanwezig. Ook de *Meditatio Moleri*, een uit het Duits vertaalde tekst over het lijden en sterven van Christus geschreven door Martin Moller (1547-1606) was daar te vinden.¹⁰ Tot de uitrusting van de predikant/ziekentrooster behoorden verder het *Huysboek Bullingeri*, een veelgelezen boek met vijftig preken van Heinrich Bullinger, Rudolphus Petri's *Lof onzes Heeren Jesu Christi*, Jean Taffins *Boetvaardigheid des levens* en Simon Goularts *Veertig tafereelen des doots*, een boek over martelaren.¹¹ Zijn *Catechismus* van Zacharius Ursinus was waarschijnlijk het *Schatboek der verklaringen over de catechismus der christelike religie* en niet diens kleine catechismus.

De aanwezigheid van deze werken geeft de indruk dat de bemanning aardig werd gesticht door wat predikant of ziekentrooster, de schipper en de officieren lazen of voorlazen. Fungeerden die boeken ook daadwerkelijk zo op de schepen? Het gebruik van deze stichtelijke werken werd tien jaar later door de equipagemeesters van de VOC in twijfel getrokken. Zij deden in december 1790 de Heren Zeventien een document toekomen dat je het best zou kunnen typeren als 'het kan op alle fronten wel wat minder'. Stuurlieden zouden bijvoorbeeld hun eigen instrumenten moeten aanschaffen en van de lijst boeken kon wel het een en ander geschrapt worden. 'Een aantal gedrukte Boeken, van dewelke genoegzaam nooit eenig nuttig gebruik op de Schepen word gemaakt' beschouwden zij als een onnodige uitgave. De meeste van boven

9 Ze behoren tot de sfeer van de Nadere Reformatie. Zie L.F. Groenendijk, 'Piëtistische vademecums voor zeevarenden', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11.4 (1987), pp. 126-139.

10 *Soliloquia de passione Iesu Christi, dat is: Hoe een yegelick christenmensch, het allerheyligste lijden ende sterven, onses Heeren Iesu Christi [...] betrachten [...] sal* (Amsterdam: D. Meyer, 1645). Zie C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *De hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem: Tjeenk Willink, 1884), pp. 349-352, i.h.b. p. 351, noot 5.

11 Over het *Huysboek* zie ook B. van Selm, 'Wat las schipper Bontekoe?', in: Idem, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (Amsterdam: De Buitenkant, 1992), pp. 96-107.

genoemde boeken vielen onder die categorie. Voor de scheepsboeken zou kunnen worden volstaan met een bijbel, één exemplaar van de *Christelyke zeevaart* en tachtig eenvoudige psalmboekjes met de aantekening: ‘Scheepen met weinig volk vaarende eenige Psalmboekjes minder.’ De geestelijk verzorger zou genoeg hebben aan een bijbel en een psalmboek op noten. Werden de af te voeren boeken inderdaad niet benut of was het een aardige bezuinigingsmogelijkheid in een periode waarin het met de VOC niet meer al te best ging? De Heren Zeventien gingen mee in deze bezuinigingsvoorstellen en maakten daarmee een einde aan een stichtelijke boekenlijst die al vanaf de zeventiende eeuw bij de VOC in gebruik was.¹²

Ten slotte

Op verkenningstocht in de geconfisqueerde brieven hebben we informatie gevonden over de leespraktijk van Nederlanders in den vreemde. Kranten, tijdschriften en boeken vertegenwoordigen het kenniselement, godsdienstige werken de stichting en tijdschriften en romans het vermaak van de laat-achttiende-eeuwse leescultuur. Het zijn maar snippers informatie en er blijven derhalve nog allerlei boekhistorische vragen onbeantwoord. Hoe zit het, bijvoorbeeld, met de concurrentie tussen de Amsterdamse boekhandelaren Berntrop en Schouten die in een brief van Simon Quirijn Lixraaven van 10 januari 1781 wordt aangestipt? Zijn broer Gabriel zou Simons boeken bij Berntrop laten verkopen, aangezien een vriend de verkoop door Schouten had afgeraden. Hier is de reputatie van een boekhandelaar in het geding, want Simon had het idee ‘dat wat geleerde boeken aan gaat, Schouten altoos gepraefereert word’.

¹² Zowel het document van de equipagemeesters als de reactie van de Heren Zeventien zijn te vinden in *Zaaken van staat en oorlog betreffende de Vereenigde Nederlanden*, dl. 23 (Amsterdam: Johannes Allart, 1792), pp. 99-103 en 110-111.

